

«БІЛІ ПЛЯМИ» В БІОГРАФІЇ В. Д. ОТАМАНОВСЬКОГО І ПЕРСПЕКТИВИ АРХІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ЇХ УСУНЕННЯ

Біографія видатного українського громадсько-політичного діяча, науковця і організатора науки В. Д. Отамановського рясніє «білими плямами». Автор запрошує істориків до їх дослідження.

Ключові слова: архівні джерела, В. Д. Отамановський, З. Савчук, історична біографістика, «Подільська старовина», «Син України», Харківський медичний інститут.

Биография выдающегося украинского общественно-политического деятеля, ученого и организатора науки В. Д. Отамановского пестреет «белыми пятнами». Автор приглашает историков к их исследованию.

Ключевые слова: архивные источники, В. Д. Отамановский, З. Савчук, историческая биографистика, «Подольская старина», «Сын Украины», Харьковский медицинский институт.

The biography of prominent Ukrainian public figure, scientist and organizer of science V. Otamanovsky contain many unstudied facts. The author calls historians to study them.

Key words: archival sources, V. Otamanovsky, Z. Savchuk, historical biographistic, Kharkiv medical institute.

Біографічні дослідження покликані сприяти відродженню історії і культури України в портретах її видатних діячів. Сьогодні багатьма вітчизняними істориками визнається, що на часі створення загального «Українського біографічного словника» на сучасній науковій основі. Таке завдання слід розглядати як важливий національний пріоритет [1]. Змістом словника мають стати біографії видатних українців усіх часів. До когорти славетних українців, чий імена належить увічнити в УБС, на наш погляд, слід віднести одного із засновників Української Центральної Ради, відомого громадсько-політичного діяча, героя українських національно-визвольних змагань 1917-1918 рр. (зокрема учасника горезвісного бою під Крутами), знаного вченого, фахівця широкого гуманітарного, практично енциклопедичного, спектру – краєзнавця, спеціаліста з історії та права українських міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, історика науки, бібліографа, видавця і письменника, перекладача і знавця багатьох мов, педагога, організатора науки, просвітянина та освітянина Валентина Дмитровича Отамановського.

Здається, про його життя і діяльність за часи незалежності України вийшло стільки літератури, що біографію В. Д. Отамановського можна вважати цілком відтвореною. Проте, це далеко не так. Насправді детально досліджені тільки декілька (хоча, безумовно, важливих і яскравих) епізодів життя Валентина Дмитровича, пов'язаних з його роботою на Поділлі в 1920-х роках [2; 3; 4; 5; 6; 7; 9 та ін.] і участю в процесі «Спілки визволення України» в

1929-1930 роках [2; 4; 5; 7; 8; 9 та ін.]. Інші ж біографічні відомості бувають «білими плямами».

Метою даної статті є визначення невстановлених або неоднозначно встановлених істориками фактів біографії В. Д. Отамановського, доведення встановленості деяких з них і окреслення перспектив подальшого історико-біографічного пошуку.

Почнемо з місця народження. Звернемося до офіційних документів. До них, зокрема, належить особова справа під назвою «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах» [10], що міститься в архіві Харківського національного медичного університету. В документах справи працівник неодноразово власноруч указав як місце свого народження м. Київ [там само, арк. 2, 4, 33]. А в листі начальника управління Міністерства державної безпеки по Саратовській області (в Саратові В. Д. Отамановський деякий час працював), опублікованому В. Пристайком і Ю. Шаповалом, вказаний «Златополь Киевской области» [8, с. 344]. Нагадаємо, що В. Д. Отамановський мав псевдонім Златопольськ, що за логікою цілком відповідає відомостям саратовських чекістів про місце його народження.

Ще один факт на підтвердження останньої версії. Наприкінці 1960-х років до Харківського медичного інституту надійшло кілька листів від златопольського (новомиргородського) краєзнавця І. К. Бойка з

проханнями вислати матеріали про В. Д. Отамановського. *«Матеріал про нашого земляка потрібен для історії міста Златополя»*, – писав краєзнавець. До речі, декілька слів про самого Івана Кіндратовича Бойка. Він очолював місцевий історико-краєзнавчий музей і працював відповідальним секретарем районної комісії з історії. Сам Златопіль 1959 р. було приєднано до Новомиргорода, а Златопільський район увійшов до складу Новомиргородського району Кіровоградської області. Згідно зі спогадами сучасних новомиргородців директор музею назбирав чимало матеріалів про В. Д. Отамановського. Іван Кіндратович помер 1990 р. А 1991 р. приміщення, де знаходився музей і зберігалися всі напрацювання І. К. Бойка, передали церкві. Її представники повикладали музейні матеріали просто неба. Деякі розібрали місцеві мешканці, а решта загинула [10, арк. 31, 32, 43].

Отже, для златопільців В. Д. Отамановський – земляк. Але більшість дослідників вважає, що він родом із села Яблунівка. В тих краях тоді було чотири Яблунівки: найближчі до тодішнього Златополя – Велика і Мала Яблунівки сучасного Смілянського району Черкаської області (Мала Яблунівка – це взагалі вже частина міста Сміла), друга за відстанню – Яблунівка сучасного Корсунь-Шевченківського району Черкаської області, а найвіддаленіша – Яблунівка сучасного Новоукраїнського району Кіровоградської області. Так от, С. І. Кот, Л. Кароєва та Л. Шпильова вважали, що В. Д. Отамановський народився в Яблунівці на Смілянщині [5, с. 134; 7, с. 3] (хоча пізніше Л. Кароєва змінила свою точку зору на користь Києва [4, с. 157]). В. Верстюк і Т. Осташко пишуть про Яблунівку Чигиринського повіту [2, с. 141]. Але це помилка, тому що смілянська Яблунівка входила до складу Черкаського повіту, а на Чигиринщині жодної Яблунівки не було [11]. С. Гальчак вважає малою батьківщиною В. Д. Отамановського новоукраїнську Яблунівку [3, с. 136], що, зважаючи на її віддалене від Златополя розташування, малоймовірно. На користь смілянської Яблунівки свідчать факти міцних зв'язків родини Отамановських саме зі Смілянщиною: дід і батько працювали на малосмілянській цукроварні [7, с. 13], а Мала Смілянка розташована зовсім поруч з Малою Яблунівкою (навпростець менше одного кілометра). До того ж так звана малосмілянська цукроварня графів Бобринських розташовувалася саме в Малій Яблунівці, а 1895 р. (тобто коли Валентину Отамановському було два роки) згоріла. Сам В. Д. Отамановський у *«Моєму каятті»* 1930 р., на відміну від документів 1958 р., писав, що народився на Київщині, а наприкінці 90-х років його родина переїхала до Києва [там само, с. 20]. Щодо Яблунівки, то її він згадував в *«Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського»* 1929 р.: *«Пам'ятаю себе в селі Яблунівці Смілянської волості...»* [там само, с. 13]. Але ні слова про те, що він там народився, хоча найімовірніше так воно і було.

Відомості про дитячі та молоді роки Валентина Отамановського в істориків в основному збігаються. Розбіжності починаються знову з років поневіряння після засудження по справі *«Спілки визволення*

України». Відомо, що за вироком В. Д. Отамановський отримав п'ять років позбавлення волі з поразкою в правах на два роки [8, с. 352]. Чи відсидів він весь термін, чи ні? А що було далі?

З. Савчук у дисертації, присвяченій В. Д. Отамановському, стверджує, що він відбув тільки два роки ув'язнення, а потім за рішенням колегії ОДПУ був засланий до Татарської АРСР, де працював у Казанській університетській бібліотеці до 1935 року, а відтоді постійно переїжджав у пошуках нової роботи та щоб уникнути арешту [9, с. 9]. Небога Валентина Дмитровича В. Й. Савицька згадує про п'ятирічне заслання [7, с. 29]. Згідно зі спогадами В. П. Воловика після семирічного ув'язнення та заслання В. Д. Отамановський працював у вищих навчальних закладах Казані, Ташкенту, Краснодару, Сімферополя, Саратова [7, с. 30]. З Казанню, Краснодаром, Сімферополем, Саратовом згодні й інші дослідники. А про Ташкент пишуть тільки двоє – В. П. Воловик і С. І. Кот [5, с. 140]. У В. Верстюка і Т. Осташко згадується також Ленінград (цитуємо: *«У 1934 р. його заарештували вдруге. Після звільнення 26.08.1936 р. оселився в Ленінграді, де викладав в університеті»*) [2, с. 142]. А Л. Кароєва і Л. Шпильова вважають так: *«За вироком 1930 року В. Д. Отамановському випало п'ять років таборів суворого режиму. 1 липня 1934 року він був засуджений вдруге на дворічне заслання до Татарії. Після звільнення 26 серпня 1936 року він деякий час мешкав у Казані. Вченому-історикові вдалось влаштуватись на посаду товарознавця у видавництві і лише згодом перейти до наукової бібліотеки Казанського університету. З 1936 по 1958 рік В. Д. Отамановський, як колишній політ'язень, змушений поневіряється по країні: Казань, Краснодар, Сімферополь, Саратов...»* [4, с. 158; 7, с. 5]. С. Гальчак пише про заслання до Татарії одразу по вироку за справою СБУ і аж до 1944 р. [3, с. 136].

На жаль, сторінки життя В. Д. Отамановського в 30-ті – на початку 40-х років поки що точно встановити не вдалося. До особової справи професора в Харківському медінституті тут звертатися не варто, а чому буде пояснено нижче. Звернутися до неї можна, простежуючи життєвий шлях В. Д. Отамановського, починаючи з 1945 р., тому що саме з цього року в ній містяться офіційно завірені копії документів [10, арк. 10]. Документів про вищу освіту в останній особовій справі В. Д. Отамановського взагалі не міститься і, спираючись на неї, не зрозуміло, чи закінчив він Київський університет, як стверджує в документах [там само, арк. 2, 4, 33], чи закінчив Віденський, як раніше писав у *«Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського»* і *«Моєму каятті»*, чи так остаточно не закінчив жодного.

Чому у встановленні біографічних даних В. Д. Отамановського не можна повністю спиратися на матеріали його особової справи за останнім місцем роботи? Адже там він виклав їх, як у *«Личном листке по учету кадров»* [там само, арк. 2–3], так і в *«Автобіографії»* [там само, арк. 4, 33]. Останніх у справі навіть дві: перша підготовлена для подачі на конкурс, а друга складена вже при оформленні на роботу. Проте особова справа завідувача кафедри латинської мови ХДМІ професора В. Д. Отамановського

новського не витримує внутрішньої критики як історичне джерело.

Ряд фактів, що містяться в справі, не викликають жодних сумнівів. Наприклад, особова справа незаперечно доводить, що останні роки свого життя В. Д. Отамановський працював у Харківському медичному інституті, а не в Харківському університеті, як уважають В. Верстюк і Т. Осташко [2, с. 142]. І що помер він не в 1965 р., як уважає С. Гальчак [3, с. 136], а в 1964 р. [10, арк.28, 41]. Проте багато біографічних даних у справі виявилися недостовірними. І саме ті, що були заявлені особисто Валентином Дмитровичем.

Зокрема, В. Д. Отамановський власноруч пише про те, що в 1920-1930 рр. він працював завідувачем відділом рукописів і стародруків у Вінницькому філіалі бібліотеки АН УРСР, а 1930 р. був обраний помічником директора з наукової частини і завідувачем відділом рідких книг наукової бібліотеки Казанського університету. Проте достеменно відомо, що принаймні в 1929-1931 рр. він знаходився в ув'язненні по справі «Спілки визволення України», про що сам писав у опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті» [2, с. 142; 9, с. 9]

Деякі факти зі своєї біографії (і найяскравіші) В. Д. Отамановський приховав. Жодного слова про участь у революційних подіях 1917 р., ані про «Братство самостійників», ані про Центральну раду, одним із засновників якої він був і членом якої обирався. Природно, що нічого про бій з більшовиками під Крутами, в якому брав участь. Про роботу і навчання у Відні – теж мовчання [2, с. 142; 9, с. 9]. Обійшов Валентин Дмитрович увагою і репресії, яким піддавався. А судимість по справі СБУ, яку він не зазначив, була знята посмертно тільки в 1989 р. [9, с. 5].

Отже, поруч з безперечно доведеними фактами, в особовій справі містяться й факти недостовірні. Вони стосуються біографічних даних В. Д. Отамановського, викладених їм особисто в «Личном листке по учету кадров» і «Автобиографии» за період з 1917 до 1931 р. І, навпаки, факти достеменно доведені історичною наукою (політичної діяльності в «Братстві самостійників» і Українській Центральній Раді в 1917-1918 рр., участь в бою під Крутами, дворічна еміграція до Відня, засудження по справі «Спілки визволення України» та ін.) у цих документах відсутні. Використовуючи джерелознавчий метод зіставлення, ми впевнено відзначаємо, що особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту професора В. Д. Отамановського не витримує критики на предмет достовірності.

В умовах радянського ладу, коли виникло це джерело, подібні приховування даних про себе з боку людини, яка заміщувала посаду за конкурсом в інституті, були просто приречені на викриття. Біографії науково-педагогічного складу вищих навчальних закладів ретельно перевірялися КДБ. У кожному вищій працював принаймні один (а у вищих з іноземними студентами, яким був ХМІ, й більше) «куратор» від КДБ. І приховати, наприклад, участь у

«контрреволюційних» організаціях, тривале перебування за кордоном або судимість було неможливо. Тим більше, що В. Д. Отамановського «органи» постійно «супроводжували». Про таке свідчить лист начальника управління Міністерства державної безпеки по Саратовській області, датований червнем 1952 р. [8, с.344]. До речі, в Саратові Валентин Дмитрович теж перекручував свою біографію. Про це свідчить доповідь саратовських медиків на міжнародній конференції «Медична професура СРСР», у якій вони використали неправдиві відомості, що їх надав про себе В. Д. Отамановський в Саратовському медичному інституті [12, с.182 – 184].

Отже, тут щось інше. Дозволимо припустити, що між В. Д. Отамановським і «компетентними» органами існувала певна домовленість про нерозголошення деяких «незручних» фактів його біографії. Інших пояснень на сьогодні ми не знаходимо. Але за що такий «подарунок»? За співпрацю? Якщо В. Д. Отамановський працював «сексотом» КДБ, то навіщо начальник Саратовського УМДБ 1952 р. розпочав його подальшу «розробку» *«по підозренню в проведенні організованої антисоветской деятельности и причастности к украинским националистам»*? Припустимо, що й таке могло статися. Але ж тоді в згаданому листі генерал мав указати, що Отамановський був агентом, як він це зробив щодо *«агента Коваленка»*, теж «СВУшника» [там само]. Чому та «розробка» не мала жодних негативних наслідків для Валентина Дмитровича (навпаки, 1956 р. – захист докторської дисертації, 1958 р. – отримання вченого звання професора) [10, арк. 5, 11, 12]? Розгадати цю загадку життя видатного українського революціонера і науковця В. Д. Отамановського можливо допоможе прискіплива робота в архівах ГПУ-НКВС-МДБ-КДБ.

Тепер щодо авторства В. Д. Отамановського пригодницької повісті для юнацтва «Син України», яку 2007 року київське видавництво «Ярославів Вал» видало чомусь під іншою назвою – «Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові» [13]. У післямові, написаній визначним сучасним українським письменником Михайлом Слабошпицьким, стверджується дослівно таке: *«Потім у нього [Ігоря Федіва – І.Р.] з'явився співавтор Вал. Злотополець (на жаль, ми сьогодні навіть не знаємо його повного імені). Наш сучасник, літературний слідопит Андрій Павлишин намагався розшукати в глибині тих драматичних десятиліть якісь згадки про долю Вал. Злотопольця. І пощастило йому з'ясувати зовсім небагато. Вал. Злотополець був у гуртках національної молоді, заснував 1916 року українське видавниче товариство «Вернигора». Разом із юними ідеалістами у складі Студентського Куреня став під станцією Крути до бою з червоними військами, які рвалися до Києва. У тому нерівному бою разом із багатьма поліг його побратим Микола Лизогуб...»*

Свою працю Вал. Злотополець присвятив нам'яті побратима. Він писав: «Друзе і брате! В образі Миколи Наливайка стоїш ти мені перед очима. Я не письменник. Я хотів лише відіти часточку Твого невмирущого Духу – ось походження ідеї цього твору».

Як склалася доля самого Вал. Злотополюця – можемо тільки робити припущення. Може, він поліг на полях боїв з незліченими ворогами України. Може, загинув у катівнях ГПУ вже після поразки визвольних змагань. Чи йому пощастило вибратися на еміграцію, і його життя обірвалося там...» [там само, с. 220–221].

У приведеній великій цитаті небагато правди. Не будемо зараз обговорювати питання, хто у кого був співавтором і кому належить головна роль у написанні книги. Це тема окремого літературознавчого дослідження. Хоча для нас безперечно, що пріоритет у написанні належить саме Вал. Злотополюцю, а не І. Федіву, який виконував чисто технічні функції. Вже з цитати видно, що працює присвячено бойовому побратимові саме Вал. Злотополюця і присвяту писав саме він. Ідея твору була його. Так хто ж тоді був головним у авторському дуєті? Але зупинимося на іншому.

Істориками вже безперечно доведено, що під псевдонімом Вал. Злотополюць діяв Валентин Отамановський. Та й сам від неодноразово писав про це в опублікованих нині «Автобіографії ув'язненого Валентина Отамановського» і «Моєму каятті». Хто 1916 р. заснував і очолював видавниче товариство «Вернигора»? Хто бився під Крутами у складі Студентського Куреня і чийм бойовим побратимом був загиблий там Микола Лизогуб? Уже достеменно відомо, що це Валентин Отамановський. Так чому ж так не «пощастило» в пошуках «слідопитові» Андрію Павлишину? Адже, варто було тільки увійти в Інтернет і ввести ключове слово «Злотополюць», а там 62 посилання. Таке «нешастя» більш схоже на недбалість. У результаті молодь отримує перевернену інформацію.

Найбільшу плутанину у факти біографії В. Д. Отамановського вніс Московський краєзнавчий музей «Arts». Причому вніс свідомо. На своєму сайті в Інтернеті він розмістив у російському перекладі (до речі, безграмотному) статті з часопису «Подільська старовина» 1993 р., присвяченого 100-річчю з дня народження В. Д. Отамановського [14]. І наскрізь їх зфальсифікував. Ось тільки деякі «перли» з цього Інтернет-видання: «родился... в 1893 г. на Ростовщине в семье мелкого правительственного чиновника»; «в 1912 году Валентин Отамановский закончил с золотой медалью 5-ю Ростовскую гимназию и этого же года поступил в Ростовский университет» (достеменно відомо, що і гімназія, і університет були київськими); «при московском филиале Всенародной библиотеки России Всероссийской Академии наук открылся научно методический краеведческий центр – Кабинет изучения Подолья» (насправді «Кабинет вивчення Поділля» вінницької

філії Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської Академії наук); «он был бесосновательно привлечен к судебной ответственности по делу Союза освобождения России... – первого большого политического процесса относительно русской интеллигенции периода кровавых сталинских репрессий» (в оригіналі йдеться про справу СВУ); «автор книги «Сын России» (замість «Сина України»); «боролся за политическую, культурную и экономическую независимость России»; «историк городов России», «наиболее детально проанализировал историю Москвы»; «заботился о сохранении старинных зданий Москвы» (нічого такого не було); «способствовал объединению Западной России из УССР jako пьмонтом России» (повна маячня). Замість слова «Україна» всюди поставлено слово «Россия», замість «український націоналіст» – «русский националист». Назви українських міст, пов'язаних із життям і діяльністю В. Д. Отамановського, змінено на російські – Москву, Кострому, Ростов, Челябінськ. На всяк випадок, у тексті навіть гетьмана Юрія Хмельницького обізвав Юрієм Челябінським [там само]. Як то кажуть, це було б смішно, якби не було так сумно. Адже ясно, що таке перевернення фактів розраховано на масового користувача Інтернету – не досить обізнаного в історії молодика, і має на меті виховання його в певному напрямі. Тобто за всією цією дурістю стоїть політичне та ідологічне замовлення.

Отже, які з фактів біографії В. Д. Отамановського, що неоднозначно трактувалися дослідниками, ми можемо наразі вважати остаточно доведеними, а які ні?

Однозначно, що В. Д. Отамановський останні роки життя працював на посаді завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного університету і помер 10 березня 1964 р. Також цілком однозначно, що саме він був автором пригодницької повісті для юнацтва «Син України». Ймовірно за все місцем його народження було село Яблунівка Смілянської волості Черкаського повіту Київської губернії. Але для уточнення цього факту необхідно розшукати відповідну метричну книгу. Для відтворення об'єктивних біографічних даних об'єкта нашого дослідження 30-х – першої половини 40-х років слід ретельно попрацювати в архівах ГПУ-НКВС-МДБ-КДБ, по інших джерелах простежити долю його рідних, знайомих і товаришів, історію тих установ, де він працював, або заявляв про це. Таким чином, дослідження інтелектуальної та громадської біографії В. Д. Отамановського не завершено, а майбутніх її дослідників чекає чимало цікавих відкриттів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Онопрієнко Я. І. Віталій Чишко. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 240 с. / Я. І. Онопрієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 11–12.
2. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : б. в., 2007. – 255 с.
3. Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія / С. Гальчак. – Вінниця : б. в., 2005. – С. 136–138.
4. Каросва Л. Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Каросва // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: наукові доповіді та повідомлення. – Х. : б. в., 1997. – Ч. 1. – С. 157–158.
5. Кот С. І. Честі своєї не зрадив (В. Д. Отамановський) / Сергій Кот // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К. – Хмельницький : Рідний край, 1991. – С. 133–142.

6. Малюта О. Отамановський Валентин Дмитрович / Ольга Малюта // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Сер. «Українські історики». – К. : Ін-т істор. Укр. НАН Укр., 2006. – Вип. 2. Ч. 3. – С. 165–169.
7. Подільська старовина: науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського / від. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця : б. в., 1993. – 480 с. – (Вінницький обласний краєзнавчий музей).
8. Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.
9. Савчук З. С. В. Д. Отамановський (1893-1964) – вчений, педагог, організатор науки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / З. С. Савчук ; Українська академія аграрних наук; Державна наукова сільськогосподарська бібліотека. – К., 2006. – 20 с.
10. Архів Харківського національного медичного університету «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения СССР (ХГМИ). г. Харьков. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановский Валентин Дмитриевич. Зав. кафедрой латинского языка. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах».
11. Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии / Л. И. Похилевич. – К. : тип. КПЛ, 1864. – 763 с.
12. Нуштаев А. И., Завьялов А. И., Якупов И. А. Вклад профессора Валентина Дмитриевича Отамановского в развитие истории медицины и классической филологии / А. И. Нуштаев, А. И. Завьялов, И. А. Якупов // Медицинская профессура СССР. Краткое содержание и тезисы докладов научной конференции. – М. : Издательский дом «Русский врач», 2010. – 280 с.
13. Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові: пригод. повість / Вал. Злотополец, І. Федів ; Післямова М. Слабошпицького ; Худож. В. Харченко. – К. : Ярослав Вал, 2007. – 223 с.: іл.
14. Сайт Московського краєзнавчого музею «Arts» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vinnkraemuz.ru (12.08.2010).

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.